

УДК 177.9:147.1"652"

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.198>**Д. М. Скворонський**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права

Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

orcid.org/0000-0003-2045-327X

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ТВОРЧОСТІ ФІЛОСОФІВ АНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто феномен соціальної справедливості, що допомагає глибше зрозуміти сутність кожної епохи й її соціальних перетворень. Жодне політичне та ідеологічне спрямування не може обійти поняття справедливості, щоб не визначити свою точку зору з даного питання. Складність соціальних відносин у сучасному суспільстві підвищила увагу до питання справедливості.

Ми стоїмо перед необхідністю, опираючись на позитивні тенденції минулого, відкинути все застаріле і здійснити реальні кроки на шляху модернізації суспільства. Тому варто надати йому форм, що відповідають сучасним об'єктивним інтересам народу. Ось чому сьогодні особливо актуальною є проблема справедливості. Однак потрібно враховувати, що ідеї та ідеали справедливості, як і всі інші, глибоко історичні. У них органічно поєднане те, що минає і неминує, мінливе і стійке.

Простежуючи історичний розвиток цих ідей, не можна пройти повз їх трактування у філософській творчості Сократа, Платона, Аристотеля. Уперше в історії суспільної думки Сократ поставив питання про раціональне пізнання принципу справедливості, а не про прийняття на віру якоїсь загальної істини, освяченої віковими традиціями. Ця істина – плід інтенсивної роботи розуму і серця. До неї треба дістатися. Її потрібно відкрити, а це до снаги лише мудрецеві.

Аристотель зазначав, що уявлення про справедливість мають усі люди. Однак усі сприймають її по-різному. Мірило гідності та чеснот не всі бачать в одному і тому ж: громадяни демократичного суспільства бачать його у свободі, олігархи – у багатстві, аристократи – у доблесті і славі тощо. Звідси випливає, що розподільна справедливість не може мати універсальний характер, а залежить від суспільного устрою і від панівної системи соціальних цінностей.

Стверджуючи зв'язок між чеснотою і мудрістю, звеличуючи красу розуму, свідомості, захищаючи ідею доцільності, Сократ, Платон, Аристотель у такий спосіб логічно довели суть та основи розуміння справедливості. Можна стверджувати, що вони заклали «наріжні камені» у фундамент європейської традиції філософського та соціологічного розроблення цієї життєво важливої проблеми.

Ключові слова: філософські вчення, епоха античності, суспільство, соціальна справедливість, соціальні цінності, соціальні перетворення.

Skovronskiy D. M. THE PHENOMENON OF SOCIAL JUSTICE IN THE WORKS OF PHILOSOPHERS OF ANCIENT TIMES

The article considers the phenomenon of social justice, which helps to better understand the essence of each era and its social transformations. No political or ideological orientation can circumvent the notion of justice without defining one's point of view on this issue. The complexity of social relations in modern society has increased attention to the issue of justice.

We are faced with the need, relying on the positive trends of the past, to discard the obsolete and take real steps towards the modernization of society. Therefore, it is necessary to provide it with forms that meet the modern objective interests of the people. That is why the problem of justice is especially relevant today. However, it must be borne in mind that the ideas and ideals of justice, like all others, are deeply historical. They organically combine what is temporary and inevitable, changeable and stable.

Tracing the historical development of these ideas, we can not ignore their interpretation in the philosophical works of Socrates, Plato, Aristotle. For the first time in the history of public opinion, Socrates raised the question of a rational knowledge of the principle of justice, rather than the acceptance of some universal truth, sanctified by age-old traditions. This truth is the fruit of the intense work of the mind and heart. You need to get to it. It needs to be opened, and only a sage can afford it.

Aristotle noted that all people have an idea of justice. However, everyone perceives it differently. Not everyone sees the measure of dignity and virtue in the same thing: the citizens of a democratic society see it in freedom, the oligarchs in wealth, the aristocrats in valor and glory, and so on. It follows that distributive justice cannot be universal, but depends on the social order and the prevailing system of social values.

By asserting the connection between virtue and wisdom, glorifying the beauty of mind, consciousness, defending the idea of expediency, Socrates, Plato, Aristotle thus logically proved the essence and foundations of understanding justice. It can be argued that they laid the "cornerstone" in the foundation of the European tradition of philosophical and sociological elaboration of this vital problem.

Key words: philosophical teachings, epoch of antiquity, society, social justice, social values, social transformations.

Зміна суспільного устрою в Україні сполучилася із трансформацією критеріїв соціально-економічної нерівності. Змінюється соціальна структура, і виникає нове явище, коли надмірна нерівність звужує для більшості населення доступність до звичного добробуту і можливостей людського розвитку. Трансформаційні суспільні процеси зумовлюють перетворення змісту і критеріїв соціально-економічної нерівності. З'являються «нові» нерівності як наслідок змін у сфері права власності, розподілу ресурсів, включеності до конкретних соціальних мереж (орбіт), у характері, розмірі та структурі робочого і вільного часу тощо. Тіньовий сегмент економіки і корупція не лише підсилюють нерівність, а й заглиблюють її латентність. Незаконна приватизація, привласнення суспільної власності, засобів виробництва та інших ресурсів сформували нерівність шансів економічної та фінансової поведінки. Системна криза довіри й відсутність механізмів суспільного контролю негативно впливають на формування суспільних норм і правил, що призводить до інституціоналізації неправових практик, які, своєю чергою, є вагомим чинником соціально-економічної нерівності [1, с. 39]. До слова, за даними експертів, нині вісім найбагатших людей світу мають такий статок, як 3,6 млрд осіб, а у володінні 1% найбагатших людей перебуває близько 50% усього світового майна, тоді як на бідне населення Землі припадає лише 0,16% власності у світі. Ця нерівність має базовий характер і визначає усі інші прояви нерівностей, посилені сучасними кризовими явищами [2].

В основі всіх характеристик соціальної справедливості лежить природне право, що має за основу сутність, у межах якої критерієм справедливості стає рівність, що разом із сутністю реалізується шляхом сходження від абстрактної до конкретної рівності, яка завжди співвідноситься з нерівністю [3, с. 89].

Виникнення перших уявлень про справедливість як соціальну цінність пов'язане з іменами таких мислителів давнини, як Конфуцій, Платон, Аристотель, Сократ. У їхніх ученнях справедливість розглядається в етичному аспекті – як поєднання інтересів суспільного й особистого. У Новий час формується ліберальна концепція, що концентрує увагу на юридичних аспектах справедливості (Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс та ін.).

У класичній німецькій філософії справедливість пов'язується з виконанням морального обов'язку, з гармонією індивідуального і суспільного інтересів (Е. Кант, Й.Г. Фіхте). Г. Гегель і пізніше К. Маркс справедливість розглядають переважно в плані перемоги над відлюдництвом загалом і відлюдництвом особистості зокрема.

Серед сучасних західних концепцій справедливості (Р. Нозік, Дж. Ролз, Р. Дворкін) найбільш

відомою є робота Дж. Ролза «Теорія справедливості», у якій справедливість розглядається як політична цінність і обґрунтовується використання принципу справедливості як значущого критерію для моральної оцінки соціальних систем.

Етичні аспекти справедливості стали предметом спеціального аналізу в роботах Ю. Габермаса, Р. Хеара, А. Макінтайра.

Проблема соціальної справедливості існує з часів формування соціальних відносин. Жвавий науковий інтерес вона викликала також у контексті реформування українського суспільства і знайшла відображення у дослідженнях Є. Бистрицького, Е. Лібанової, Л. Кравченко, В. Табачковського, Ю. Тихоновова.

У своєрідних, але вельми популярних свого часу філософських школах софістів в античному світі поняття справедливості було позбавлене об'єктивної загальності, воно трактувалося з позицій відвертого суб'єктивізму. Софісти повністю відмовлялися від об'єктивних критеріїв справедливості, яка виявилася похідною від сиюминутних інтересів і потреб (що корисне зараз, те й є справедливим). У філософському вченні Сократа проблема справедливості займає особливе місце, і це цілком природно, якщо мати на увазі принципову відмову мислителя від натурфілософських роздумів і звернення до людини як центру і головного об'єкта пізнання. Діалектика Сократа протистояла софістам так: він відкидав етичний релятивізм софістів і прагнув довести існування єдиного й загального поняття справедливості [4, с. 154].

Для концептуального, а в подальшому і соціологічного розуміння справедливості сократівський метод мав неocenенне значення. Стверджуючи зв'язок між чеснотою і мудрістю, красою і розумом, захищаючи ідею доцільності, Сократ у такий спосіб підводив логічну основу під трактування справедливості. Звільняючи дане поняття від міфологічного туману, від софістичних вивертів і вікових забобонів, він відкривав дорогу для раціонального аналізу, для наукового методу дослідження цього феномена.

Дуже характерним для Сократа є його переконання в можливості пізнання справедливості. Його переконаність базується на ототожненні справедливості і правди. Платон спирається на такі слова Сократа: «Ми повинні не стільки піклуватися про те, що скаже про нас більшість, скільки про те, що скаже про нас людина, яка розуміє, що є справедливим і що несправедливим» [5]. Справедливість – це наслідування мудрості, істинному знанню, що відображає об'єктивний порядок речей. Він стверджував, що «справедливість і всяка інша чеснота є мудрістю. Справедливі вчинки і взагалі усі вчинки, засновані на чесноті, прекрасні і гарні» [5]. У цьому висловлюванні

справедливість отримує немов потрібну характеристику: раціональну, естетичну та етичну, постаючи як інтегральне мірило людської поведінки.

Таким чином, уперше в історії суспільної думки Сократ поставив питання про раціональне пізнання принципу справедливості, а не про прийняття на віру якоїсь загальної «істини», освяченої віковими традиціями. Ця істина є плід інтенсивної роботи розуму і серця, до неї потрібно докопатися, її потрібно відкрити, це завдання до снаги лише мудрецю, так само як наукова істина доступна вченому.

Об'єктивне існування справедливості, як і істини, доводити слід не посиланнями на авторитет, а за допомогою інтелектуальних операцій, логічної аргументації.

Ось як коментує цю думку сучасний дослідник: «Справедливість у сфері моралі – аналог істини у царині пізнання. Немає однієї і вічної справедливості, як немає однієї і вічної істини. Але як істина у всій її невлічності в досконалії довершеності і повноті все-таки об'єктивно існує в реальності, так об'єктивно існує і справедливість. І як є прагнення свідомості до цілковитої і вичерпної істини, так є у того, що ми називаємо «душею», прагнення до повної та безсумнівної справедливості. Інакше кажучи: й істина, й справедливість – іпостасі ідеалу. Але ідеал в історичній практиці складається з приватних, відносних істин, з окремих, надлишкових моментів справедливості...» [6, с. 99].

Саме як могутній чинник життєдіяльності держави й окремої людини розглядав соціальну справедливість Платон – учень Сократа. Продовжуючи лінію свого вчителя, він довів об'єктивний, надчутливий характер справедливості. Платонівський ідеалізм у підході до справедливості, як, утім, і до інших загальних понять – краси, добра, блага, – відобразив те, що у цій категорії є змістом незалежно від почуттів окремої людини [6]. Таким чином, він стверджував її загальність, незмінність і необхідність. Додамо до цього, що Платон окреслив проблему, яка стала предметом суперечок і роздумів у наступні століття, коли філософи намагалися виявити витоки природного права. Це проблема «природних» основ справедливості й їх співвідношення із соціальними інститутами.

Платон був проти механічного перенесення законів природи на людське спілкування. Головним законом Космосу є не природна закономірність, а щось інше. «Мудреці вчать, – говорив Платон, – що небо і землю, богів і людей об'єднують спілкування, дружба, порядність, стриманість, справедливість, із цієї причини вони і звать наш Всесвіт «порядком» («Космосом»), а не «безладом» [7, с. 231].

Розрізняючи у людській душі три частини: розум, пов'язаний із мудрістю, волю – із мужні-

стю, почуття – із помірністю, Платон особливе місце відводить справедливості як гармонійному поєднанню всіх чеснот. Причому він вважає справедливість гідністю, яка носить загальний характер, але у кожного окремого громадянина вона повинна формуватися вихованням. А для цього потрібні певні політичні умови.

Ці умови існують, на думку Платона, у правильно влаштованій державі. Він конструює «ідеальну модель» державного устрою (так звана «республіка філософів»). Не вдаючись у детальну характеристику і критику цієї моделі, відзначимо думку Платона про те, що справедливість є не стільки особиста, скільки державна чеснота. Вона вичає низку доблестей, без яких правильний устрій держави неможливий: мудрість, мужність, розсудливість (стримуюча міра). Від Платона йде концепція, згідно з якою законність (правопорядок) засновані на справедливості. Він уперше логічними аргументами спробував обґрунтувати концепцію «справедливої нерівності», яка викликала так багато суперечок в наступні століття [8].

Розуміння справедливості як явища не індивідуального, а загального, характеристика її соціальної природи отримали подальший розвиток у працях Аристотеля, який багато в чому синтезував усю соціально-філософську думку Стародавньої Греції. Справедливість для Аристотеля – найважливіший соціальний феномен, без якого не може існувати ні громадянське, ні політичне життя. Вона становить основу як розумного суспільного устрою, так і чеснот кожної людини. «Справедливість, – писав філософ, – досконала чеснота... Справедливість є більш дивовижною і блискучою, ніж вечірня або ранкова зірка; тому ми і говоримо у вигляді прислів'я: «У справедливості – всі чесноти» [7, с. 311].

Аристотель зазначав, що уявлення про справедливість присутні в повсякденній свідомості людей, хоча всі судять про неї по-різному: «На думку одних, зі справедливістю пов'язано благоговіння до людей; на думку інших, справедливість полягає вже в тому, щоб панував чоловік сильніший» [7].

Утім, розбіжність у думках не заважає всім однак бути на боці справедливості і засуджувати «обурливу» несправедливість. Виходить, люди цінують справедливість однаково, а розуміють її по-різному. Усі усвідомлюють, що вона корисна й є благом. Однак добре і корисне для одних зовсім не є таким для інших. Справедливості потребують усі. Тому у неї багато добровільних захисників. Але як тільки піднімає голову інтерес і заявляє про себе соціальна позиція, люди виявляють діаметрально протилежні погляди.

Однак Аристотель не був би великим мислителем, якби він залишався лише на констатації плюралізму в розумінні суті соціальної справед-

ливості. Він прагне піти від релятивізму софістів і виявити реальні соціальні корені справедливості як об'єктивного явища.

Не випадково багато дослідників вважають Аристотеля першим «справжнім» соціологом, оскільки він зробив спробу розкрити соціальну детермінацію феноменів суспільного життя на основі аналізу великого фактичного матеріалу. Зокрема, у плані розкриття об'єктивного характеру соціальних явищ значним кроком уперед було застосування великим філософом типологічного і структурного підходів як інструментів наукового пізнання.

Стосовно досліджуваного предмету велике значення, на нашу думку, має типологія, розроблена Аристотелем у його знаменитому трактаті «Етика». Ми бачимо тут підхід до соціальної справедливості як до структурованої цілісності, різні аспекти якої неоднаково проявляються у конкретних умовах. Аристотель виділив два типи справедливості (вірніше, її розуміння): зрівняльний і розподільний. Перший не потрібно плутати з тим, що прийнято називати «зрівнялівкою». У Аристотеля йдеться про зрівняння втрат і вигід у відносинах соціальних об'єктів: це, як він пише, «справедливість за обмін». При цьому закон звертає увагу не на моральне обличчя і соціальний стан людей, а лише на відмінність шкоди або вигід, а з особами обходиться як із рівними в усьому (за винятком розрізнення того, хто скоїв злочин, від того, хто страждає, і того, хто завдав шкоди, від того, хто терпить збитки, і т. п.) [7].

Якщо Платон розумів справедливість як належне і трактував її як пріоритет загального над приватним, то Аристотель відстоював перевагу приватного над загальним і виділив два види справедливості: комутативну та дистрибутивну. Це надало підстави філософам визначити «лінію Платона» та «лінію Аристотеля» щодо розуміння та розв'язання проблеми справедливості. Осмислення проблеми справедливості від Середньовіччя до ХХ ст. відбувалося в межах зазначених підходів: дослідники схилилися або до «лінії Платона» (Т. Мор, Т. Кампанелла, Р. Оуен,

Ш. Фур'є, К. Маркс), або до «лінії Аристотеля» (Т. Гоббс, Дж. Локк, К. Гельвецій, Д. Г'юм, І. Кант, Г. Гегель) [9].

Тут мається на увазі не зрівняння всіх у доходах, а рівність перед законом, мета якої – стежити за дотриманням договорів, що укладаються людьми між собою, і сприяти пропорційному відшкодуванню завданої шкоди, якщо така є.

Отже, це трактування античних філософів можна розглядати як зерно концепції суспільного договору і правової держави, які отримали подальший інтенсивний розвиток в європейській традиції. Цей тип справедливості має універсальний характер у тому відношенні, що він реалізується там, де існує громадянське суспільство. В основі такого суспільства лежить уявлення про рівноправність громадян, у більш глибокому розумінні – принцип еквівалентності, перекладений на мову моралі і права.

Література

1. Економічна ефективність соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи : колеутивна монографія. Київ, 2019. 350 с.
2. Чубучна О.В. Соціальна справедливість в економіці змішаного типу : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 ; Донець. нац. ун-т. Донецьк, 2011. 20 с.
3. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А.А. Гриценко. Киев : Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины, 2008. 928 с.
4. Маковельский А.О. Досократики. Минск : Харвест, 1999. 784 с.
5. Маковельский А.О. Софисты. Баку, 1940. Ч. 1. 46 с.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / пер. М.Л. Гаспарова. Москва : Мысль, 1986. 571 с.
7. Аристотель. Риторика. URL: <http://www.lib.ru/ROEEAST/ARISTOTEL/ritoriki.txt>.
8. Платон. Собрание сочинений ; в 4-х т. URL: <https://coollib.net/s/42800-platon-sobranie-sochineniy-v-4-tomah>.
9. Сабадуха М.В. Соціальна справедливість як підґрунтя формування громадянського суспільства: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2018. 235 с.